

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԱՐԴԱՄԻՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ (XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՁ ԵՎ
XX ԴԱՐԻ ՄԿԻՋԲ)**

Նարինե Հակոբյան

XIX դարի 90-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում կառավարող վարչակարգի որդեգրած քաղաքականությունն աղետալի հետևանքներ ունեցավ պետության հայ հպատակների համար: Արդուլ Համիդ II սուլթանի հակահայկական քաղաքականությունը ծանր հարված էր Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների հայ բնակչության ստեղծարար կյանքին: Հարյուր հազարավոր հայեր կոտորվեցին, բռնի կրոնափոխվեցին կամ տարագրվեցին: Ավերվեցին հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր և այլ շինություններ:

Արևմտահայության կոտորածների պատմության ուսումնասիրության առումով կարևոր նշանակություն ունի այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության տարածքում աշխատող օտարերկրյա միսիոներների գործունեությունը: Ընդ որում, դա կարևոր է ինչպես թուրքերի ոճրագործության փաստագրման, այնպես էլ բազմաթիվ հայերի կյանքի փրկության դրվագների արձանագրման առումներով: Հողվածում անդրադառնալու ենք համիդյան կոտորածների տարիներին օտարերկրացի միսիոներների գործունեության հիմնական ուղղություններին և արդյունքներին:

1894-1896 թթ. շարունակվեց դեռևս նախորդ տասնամյակներում Օսմանյան կայսրությունում իրենց գործունեությունը սկսած ամերիկյան միսիոներների աշխատանքը: Մասնավորապես Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը¹, որը նախորդ տասնամյակներին, հատկապես 1850 թ. սուլթանի կողմից բողոքականներին որպես առանձին կրոնական համայնք ճանաչվելուց հետո արևմտահայության շրջանում քարոզչական ակտիվ գործունեություն էր ծավալել: 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ այդ կազմակերպության միսիոներները զգալի նպաստամատույց աշխատանք կատարեցին՝ չնայած առկա դժվարություններին: Հիշատակության է արժանի, օրինակ, Ուրֆայում աշխատող միսիոներուհի օրիորդ Կորինա Շաթթըք (Miss Corinna Shattuck), ով, կոտորածների ժամանակ վտանգելով սեփական կյանքը, իրեն հատկացված տան մեջ պաստապարեց և փրկեց 240 հայի կյանք (60-ը՝ տղամարդիկ, մնացածը՝ կանայք և երեխաներ)²: Նրա աշխատանքը լավագույնս բնութագրվում է տեղացի հայերից մեկի խոսքերով. «Եթե չլիներ միս Շաթթըքը, մենք չէինք դիմանա ճնշմանը. բոլորս կիսլամացվեինք»³:

Այս կազմակերպության Վանի կայանը դարձավ 15 000 գաղթականի ապաստան,

¹ Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը՝ ՕԱԼԱԲ-ը (անգլ.՝ American Board of Commissioners for Foreign Missions or ABCFM), հիմնադրվել է 1810 թ.: Օսմանյան կայսրություն, մասնավորապես Պաղեստին, ներթափանցելու առաջին փորձերը կատարվել են դեռևս 1819 թ.: Հայկական վիլայեթներ ՕԱԼԱԲ-ի մուտքը թվագրվում է 1830-ականների վերջով, իսկ 1840 թ. Էրզրումում նրանք բացեցին իրենց կայանը:

² Strong William E. (ed.), *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, The Pilgrim Press, 1910, p. 395.

³ Նույն տեղում:

իսկ Մարաշի շրջանում նպաստամատույց աշխատանքը ներառեց շուրջ 30 000 հայերին օգնելը⁴: Մարզվանի կայանում խնամվում էին 250 այրի և 800 որբ, իսկ Ուրֆայի, Խարբերդի և Մարաշի կայաններում նրանց թիվը կրկնակի ավելի էր⁵:

Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը մեծ ավանդ ունեցավ նաև որբախնամ աշխատանքներում: ՕԱԼԱԲ-ի ջանքերով որբանոցներ ստեղծվեցին Խարբերդում, Ուրֆայում, Այնթապում, Մարաշում, Հաճրնում:

Պետք է նշել, որ 1894-1896 թթ. հայանպաստ ակտիվ գործունեություն էր իրականացնում նաև Հայկական ազգային նպաստամատույց կոմիտեն (անգլերեն՝ National Armenian Relief Committee)՝ իր ջանքերը միավորելով Ամերիկյան կարմիր խաչի հետ: Հայկական ազգային նպաստամատույց կոմիտեն ստեղծվել է 1896 թ.՝ կոտորածների հետևանքները թեթևացնելու համար: Կազմակերպության գործադիր մարմնի մեջ էին գերագույն դատավոր Դեյվիդ Բրյուերը և Ֆրեդերիկ Դևիս Գրինը, ով ժամանակին ծառայել էր Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում՝ որպես Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի (ՕԱԼԱԲ, ABCFM) աշխատակից: Այս կազմակերպությունը զբաղվում էր դրամահավաք գործունեությամբ: Այսպես, 1896 թ. մարտի դրությամբ այս կազմակերպության կողմից Ֆիլադելֆիայում հավաքվել էր 15 000, Բոստոնում՝ 40 000, իսկ Նյու Յորքում՝ 95 000 դոլար: Նույն թվականի փետրվարի դրությամբ արդեն 35 000 դոլար ուղարկվել էր Կոստանդնուպոլիս՝ Միջազգային հանձնախմբին, որը կազմված էր բրիտանացի դիվանագետներից և ամերիկացի միսիոներներից⁶: Ընդհանուր առմամբ ամերիկյան օգնությունն այդ տարիներին կազմեց շուրջ 300 հազար դոլար⁷:

Խոսելով համիդյան կոտորածների տարիներին ամերիկյան միսիոներների գործունեության մասին՝ պետք է առանձնացնել Կլարա Բարտոնին, ում գործունեությունն աչքի ընկավ մեծ արդյունավետությամբ, քանզի նա կարողացավ փրկել բազմաթիվ հայերի⁸:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 396:

⁶ Այս մասին տե՛ս Curti Merlie, *American Philanthropy Abroad*, New Brunswick, N. J., Transaction, 1988, էջ 125:

⁷ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Balakian Peter, *From Ezra Pound to Theodore Roosevelt: American Intellectual and Cultural Responses to the Armenian Genocide*, In “*America and the Armenian Genocide of 1915*”, edited by Jay Winter, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, էջ 240:

⁸ Կլար(իս)ա Հարրոու Բարտոնը (1821-1912 թթ.) դեռևս 1854 թ. սկսում է աշխատել Միացյալ Նահանգների ապրանքանիշերի արտոնագրային գերատեսչությունում՝ դառնալով առաջին կինը, ով դաշնային կառավարությունում գրասենյակային ծառայողի պաշտոն էր ստանում: Իսկ Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում (1861-1865) Կլարա Բարտոնն ամբողջությամբ նվիրվում է վիրավոր զինվորների օգնության և խնամքի հարցերին: Իր անխնայ աշխատանքի համար նա հայտնի է դառնում «Մարտադաշտի հրեշտակ» անվամբ: Բարտոնի անունն անշուշտ առավել նշանավորվեց որպես Ամերիկյան կարմիր խաչի հիմնադիր: Դեռևս 1870-1871 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի տարիներին նա իր օժանդակությունն էր ցույց տալիս Բադենի մեծ դքսին վիրավորներին օգնելու և ռազմական հոսպիտալներ պատրաստելու հարցում: Վերադառնալով ԱՄՆ՝ նա ձեռնամուխ եղավ Ամերիկյան կարմիր խաչի ստեղծման աշխատանքներին՝ 1882 թ. դառնալով նրա առաջին նախագահը: 1898 թ. մեկնում է Կուբա, որտեղ աշխատում է օգնել ԱՄՆ-Իսպանիա պատերազմի վիրավորներին: Կլարա Բարտոնին կյանքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նրա ինքնակենսագրական գրքի մեջ՝

1896 թ. փետրվարի 16-ին «Ամերիկյան կարմիր խաչ»-ի հիմնադիր և նախագահ, մեծ մարդասեր Կլարա Բարտոնը, ժամանելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս, հանդիպում է Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Ահմեդ Թեֆիկ փաշային: Հաշվի առնելով Կլարա Բարտոնի անձը և Ամերիկյան կարմիր խաչի հեղինակությունը՝ թուրքական կառավարությունն իր համաձայնությունն է տալիս կոտորածների հետևանքով տուժած հայ բնակչությանն օգնելու և գյուղատնտեսության վերականգնման ծրագրերի իրականացմանը⁹:

Կլարա Բարտոնի առաքելության և դրա արդյունքների մասին շատ լավ պատկերացում են տալիս հենց իր՝ Բարտոնի և նրա աշխատակիցների զեկույցները, որոնք մեկ գրքով հրատարակվել են 1896 թ. Վաշինգտոնում¹⁰, որի հայերեն թարգմանությունը լույս ընծայվեց 2012 թ. Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից¹¹:

Այսպես, արդեն մարտ ամսին Բարտոնի օգնական Ջուլիան Հաբելը ճանապարհի ընկավ Ալեքսանդրեթ, որտեղից էլ ուղևորվեց Խարբերդ և Մարաշ: Կարմիր խաչը չորս արշավախումբ ուղարկեց հայաբնակ նահանգներ¹²: Նրանք եղան բազմաթիվ հայկական բնակավայրերում՝ սկսած Այնթապից ու Մարաշից մինչև Մեքաստիա, Թոքատ և Մամսուն: Թե ինչ վիճակ էր տիրում հայկական բնակավայրերում կոտորածներից և ավերածություններից հետո, դիպուկ ներկայացվում է Բարտոնի օգնականների զեկույցներում: Այսպես, Ջ. Հաբելը, խոսելով Արաբկիրում տիրող վիճակի մասին, գրում է. «Գրեթե ողջ Արաբկիրն ավերված էր, միայն երևում էին այն քարակույտերը, որտեղ ժամանակին կանգուն տներ կային: 1800 տներից միայն մի քանիսն էին կանգուն մնացել: Շուկան, ինչպես նաև կացարաններն ավերված էին, և մարդիկ կողոպտված, անտուն խառնվել էին այդ մի քանի տներում: Նրանք հիվանդ էին տիֆով: Մեզ ասացին, որ արդեն 600 հոգի մահացել էին այդ հիվանդությունից, իսկ երկրում այդ շրջանի միակ բժշկին ձերբակալել էին»¹³: Ջ. Հաբելի զեկույցից պարզ է դառնում նաև, որ միայն Խարբերդի վիլայեթում 200 գյուղ կամ թավանվել, կամ ամբողջությամբ ոչնչացվել էր, իսկ Մալա-

---

Barton Clara Harlowe, *The Story of My Childhood*, New York, Baker & Taylor Co., 1907. Կուրայում նրա գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ardalán Christine, *Clara Barton's 1898 Battles in Cuba: A reexamination of Her Nursing Contributions*, "Florida Atlantic Comparative Studies Journal 2010-2011", Volume 12, էջ 1-20:

⁹ Կիրակոսյան Արման, Ամերիկյան Կարմիր խաչի 1896 թ. Հայկական առաքելությունը, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», IV, Երևան, 2006, էջ 233-234:

¹⁰ American National Red Cross, *Report: America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross*, Washington, DC, 1896:

¹¹ Կլարա Բարտոն, *Ջեկույց: Ամերիկյան Կարմիր խաչի նպաստամատուց առաքելությունը Փոքր Ասիա*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012:

¹² Առաջին արշավախմբի ղեկավարն էր Ջուլիան Հաբելը, երկրորդինը՝ Էդուարդ Ուիստարը, երրորդինը՝ Չարլզ Քինգ Վուդը, չորրորդինը՝ Այրա Հարիսը:

¹³ Կլարա Բարտոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 92:

թիայի տներից 567-ն ավերվել էր¹⁴:

Ջեյթուն և Մարաշ քաղաքներում համաճարակները կանգնեցնելու համար այստեղ հրավիրվեց Սիրիայի Տրիպոլի քաղաքում հաստատված հայտնի համաճարակաբան բժիշկ Այրա Հարիար: Երկու քաղաքներում հիվանդների թիվը գերազանցում էր 10 000-ը¹⁵: Մեծ քանակությամբ մարդիկ էին մահանում: Ամերիկացի մասնագետների ջանքերի շնորհիվ հիվանդության և մահացության դեպքերի թիվը նշանակալիորեն նվազեց:

Բարտոնի առաքելությունը, մասնավորապես նրա գործընկերներն ու օգնականները հսկայական աշխատանք տարան համիդյան կոտորածների սարսափները և տառապանքները մեղմելու առումով: Նրա զեկույցից պարզ է դառնում, որ սուլթանի հակահայկական դաժան քաղաքականության հետևանքով մոտավոր հաշվարկներով 100 000-200 000 մարդ՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, դարձել էին ընչազուրկ՝ մնալով առանց սննդի, հագուստի և կենսական անհրաժեշտության մյուս միջոցների: Եվ եթե չլինեին Բարտոնի առաքելությունը և նրա օգնականների աշխատանքը, ապա այդ մարդկանցից առնվազն 50 000 հազարը մահացած կլինեին սովից կամ տարբեր հիվանդություններից¹⁶: Մարդասիրական գործունեությունը ներառում էր հիվանդների, որբերի և այրիների խնամք, ավերված տների և շինությունների վերականգնում: Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում քայքայված տնտեսությունը՝ արհեստագործությունը և գյուղատնտեսությունը վերականգնելուն: Բավական է նշել, որ միայն Խարբերդ քաղաքում և համանուն սանջակում կատարված աշխատանքի արդյունքում վերականգնվել է 4575 արհեստավորի աշխատանք, գյուղացիներին բաժանվել են 700 գլուխ եզ, կով, ավանակ և ձի, պատրաստվել և բաժանվել են 3 000 գյուղատնտեսական և այլ գործիքներ, տրամադրվել են 3 500 կտոր հագուստ, 500 անկողնային պարագա և 1470 բուշեղ հացահատիկ¹⁷:

Կլարա Բարտոնի առաքելության արդյունքում փրկվեցին տասնյակ հազարավոր հայերի կյանքեր, և որոշակիորեն վերականգնվեց կոտորածներից փրկված հայերի տնտեսությունը:

Հայերի կոտորածները մեծ արձագանք ունեցան նաև Գերմանիայում: Այդ առումով կարևոր և առանցքային տեղ են զբաղեցնում Յոհանես Լեփսիուսը և նրա գործունեությունը: Գործելով «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» (ԳԱԱ, գերմաներեն՝ Deutsche Orient Mission, DOM) կազմակերպության կազմում, որի նպատակն էր Արևելքի մուսուլման բնակչության շրջանում ավետարանական քարոզչությունը, 1896 թվականին հայագրի Ջ. Գրինֆիլդի¹⁸ հետ մեկնեց Կ. Պոլիս:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 97-100:

¹⁵ Կլարա Բարտոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 38:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 64:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 118:

¹⁸ Ջ. Գրինֆիլդը, ում մայրը հայ էր, ծնվել է 1874 թ. Թավրիզում և յոթ տարեկանում տեղափոխվել Գերմանիա, որտեղ ավարտելով Գյոթերպոլտի գիմնազիան՝ սովորել է Լայպցիգի, Բեռլինի և Տյուբինգենի համալսարաններում: 1898 թ. պաշտպանել է իր դոկտորական թեզը քաղաքագիտությունից:

Հանդիպելով կոտորածներին ականատեսներին՝ Լեփսիուսը շատ տեղեկություններ հավաքեց արևմտահայերի կոտորածների մասին. նրան այդ գործում օգնեցին նաև Օսմանյան կայսրությունում գործող ամերիկացի միսիոներների տրամադրած փաստաթղթերը: Ընդհանուր առմամբ «Գերմանական առաքելություն արևելքում» կազմակերպության ծրագիրը, որը վերաբերում էր ավետարանական քարոզչությանը, վերաճեց հազարավոր այրիներին և որբերին օգնության մատակարարման¹⁹:

Համիդյան կոտորածների տարիներին Յ. Լեփսիուսի գործունեությունը կարելի է գնահատել երկու ուղղությամբ: Դրանցից առաջինը նրա կողմից համիդյան կոտորածների մասին փաստական մեծաքանակ նյութի հավաքումն ու գերմանական հանրությանը դրա մասին իրազեկումն էր²⁰: Մյուս կողմից նա անմիջական մասնակիցը դարձավ հայությանն օգնության կազմակերպման աշխատանքներին: Մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում եղած ժամանակ նա Թալատում՝ Կեսարիայի մոտ, և Ուրֆայում իր խնամքի տակ վերցրեց 100 հայ որբերի: Նրա՝ Թուրքիայում վեց-շաբաթյա ճամփորդության ընթացքում հիմնվեցին «Գերմանական առաքելություն արևելքում» կազմակերպության առաջին երկու որբանոցները²¹: Նա բացի որբանոցներից Ուրֆայում հիմնեց գորգի ֆաբրիկա, որտեղ աշխատում էին հայ այրիները:

Գերմանիա վերադառնալուց հետո Յ. Լեփսիուսը ստեղծեց «Հայաստանի օգնության գերմանական միություն» կազմակերպությունը, որի գործունեության առաջին 12 ամիսների ընթացքում միայն Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի կոմիտեների հատկացումները կազմում էին համապատասխանաբար՝ 390 և 360 հազարական մարկ²²: Այդ նույն ժամանակահատվածում գերմանական որբանոցներում էին հավաքագրվել շուրջ 1350 հայ որբ երեխա²³: Այս կազմակերպության գործունեությունը շարունակվեց հետագա տարիներին և մեծապես նպաստեց համիդյան կոտորածների հետևանքների մեղմացմանը:

1899 թ. Յոհաննես Լեփսիուսի նախագահությամբ գործող «Գերմանական առաքելություն արևելքում» ընկերության կողմից Ուրֆա էր գործուղվել նաև 1871 թ. Շվեյցարիայի Ապենցել շրջանի Հունդվիլ գյուղում ծնված Յակոբ Կյունցլերը՝ այդ ընկերության որբանոցային հաստատությանը կից ստեղծված հիվանդանոցի և կլինիկայի աշխատանքները ղեկավարելու համար, որի առաջնահերթ խնդիրը տեղի

1918-1921թթ. եղել է ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Բեռլինում:

¹⁹ Հայրունի Ա. Ն., *Յոհ. Լեփսիուս: Հայանվեր գործիչն ու հրապարակախոսը*, Երևան, «Միտք», 2001, էջ 10:

²⁰ Խոսքն այն մասին է, որ նա 1896 թ. Բեռլինում հրատարակեց «Armenien und Europa: Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, Berlin, 1896» ժողովածուն («Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրանքներ քրիստոնեական մեծ տերություններին և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային»): Նա հայերի կոտորածների մասին հողվածներով հանդես եկավ նաև գերմանական մամուլում: Իսկ 1897 թ. Բեռլինում հիմնադրեց և սկսեց հրատարակել «Der Christliche Orient» ամսագիրը, որի տարբեր համարներում ներկայացվում էին ինչպես հայերի կոտորածների, այնպես էլ նրանց պատմության, կրոնի, մշակույթի մասին տեղեկություններ:

²¹ Հայրունի Աշոտ, *Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը*, Երևան, «Նաիրի», 2002, էջ 44:

²² Նույն տեղում, էջ 60:

²³ Նույն տեղում:

որբանոցի սաներին և 1894-1896 թթ. կոտորածներից տուժած Ուրֆայի հայ բնակչությանն օգնելն էր²⁴:

1895-1896 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայերի ջարդերը մեծ արձագանք գտան նաև Սկանդինավյան պետություններում: Սկանդինավյանների ներդրումը սկզբում մեծապես կապված է եղել «Գերմանական արևելյան առաքելության» հետ: 1897 թ. դանիացի Էյե Մայե Բենեդիկտենը, այցելելով Արևմտյան Հայաստան, այնտեղ տեսնելով ամերիկացիների և գերմանացիների նպաստամատույց գործունեությունը և նրանց հիմնած որբանոցները, որոշում է դանիական մի նմանատիպ կազմակերպություն ստեղծել, որը կունենար նպաստամատույց առաքելություն: Տուն վերադառնալուց կարճ ժամանակ անց՝ 1902 թ., ստեղծում է «Հայերի դանիացի ընկերներ» (ՀԴԸ, դանիերեն՝ Danske Armeniervenner կամ DA), որը, սակայն, ինքնուրույն գործելու համար չունենալով բավարար ռեսուրսներ, համագործակցում էր «Գերմանական առաքելություն արևելքում» կազմակերպության հետ²⁵: ԳԱԱ-ՀԴԸ համագործակցության ամենակարևոր դրսևորումներից էր դանիացի Կարեն Եփփեի գործունեությունը, ով 1903 թ. ժամանում է Ուրֆա և շուտով Լեփսիուսի առաջարկով դառնում է Ուրֆայում 1897 թ. հիմնված որբանոցի տնօրենը: Նա մեծ աշխատանք է տարել ջարդերից փրկված հայերին օգնելու հարցում²⁶:

Սկանդինավյան նպաստամատույց գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում «Կանանց առաքելության աշխատողներ» (ԿԱԱ, դանիերեն՝ Kvindelige Missions Arbejdere կամ KMA) կազմակերպությունը, որը հիմնվել է 1900 թ. Կոպենհագենում (դեռևս 1894 թ. ստեղծվել էր շվեդական KMA-ն): Համիոյան սարսափները վերապրած արևմտահայության վիճակին մոտիկից ծանոթանալու համար որոշվեց նաև միսիոներներ ուղարկել Արևմտյան Հայաստան: Այսպես, 1900 թ. ԿԱԱ-ի կողմից առաջինը Խարբերդ ուղարկվեց միսիոներուհի Քրիստա Համերը, ով այնտեղ հասավ 1901 թ. նոյեմբերին²⁷: Իսկ արդեն 1903 թ. ԿԱԱ-ն Մեզրեում հիմնադրում է «Էմաուս» անվանմամբ դանիական որբանոցը²⁸: 1909 թ. որբանոցը գլխավորում է մեկ այլ նվիրյալ միսիոներուհի՝ դանիացի Կարեն Պիտերսենը: Որբանոցը, բացի դանիացիներից, աշխատակիցների կազմում Նորվեգիայից և Շվեդիայից աշխատակիցներ ունենալու համար հայտնի էր որպես Սկանդինավյան որբանոց:

Քանի որ ամենուրեք հիվանդներ, անօթևաններ, որբեր էին, Քրիստա Համերը նաև հայերեն սովորեց՝ առավել օգտակար լինելու համար: Սակայն 1903 թ. նա

²⁴ Կյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքների երկրում. իրադարձությունները Միջագետքում Համաշխարհային պարերազմի ժամանակ, 1914-1918*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2011, էջ 10:

²⁵ Bjorlund Matthias, Before the Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operations In the Ottoman Empire, 1900-1914, "Haygazian Armenological Review", № 26, 2006, p. 142.

²⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Չոլաքեան Յ., *Քարեն Եփփե, Հայ գողգոթային և վերածնունդին հետ*, Հալեպ, 2001:

²⁷ Ճեյքըպարն Մարիա, *Օրագրութիւն, 1907-1919, Խարբերդ*, Անթիլիաս, տպարան կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1979, էջ Ժը:

²⁸ Արծվի Բախչիյան, Հայաստաստ շարժումը Սկանդինավյան երկրներում (1896-1930-ական թվականներ), «Պարմարանասիրական հանդես», №3, 2002, էջ 58:

հիվանդացավ և մահացավ: Քրիստա Համերին օգնելու նպատակով 1901 թ. շվեդ կանանց միսիոներական շարժման կողմից Մուշ և Մեզրե է ուղարկվել նաև հայերենին տիրապետող շվեդացի միսիոներուհի Ալմա Յոհանսոնը, ով այնտեղ է մնացել մինչև 1915 թ.²⁹:

Հայ ժողովրդին օգնության հասած սկանդինավյան միսիոներուհիների մեջ իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում Մարիա Յակոբսենը: Մարիա Յակոբսենը ծնվել է 1882 թ. Դանիայի Սիմ քաղաքում: 1906 թ. ավարտելով հիվանդապահուհիների դասընթացները՝ դառնում է «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպության անդամ և արևմտահայերին օգնելու համար որպես միսիոներուհի ուղևորվում Խարբերդ: 1907 թ. ժամանելով Խարբերդ՝ համագործակցում է American Board-ի հետ և նշանակվում Խարբերդում նորաբաց փոքրիկ հիվանդանոցի կառավարչուհի: 1909 թ. տեղափոխվում են Մեզրեում կառուցված ավելի մեծ հիվանդանոց: Մարիա Յակոբսենը նաև հաճախ էր այցելում Խարբերդի և Մեզրեի մերձակա գյուղեր՝ հիվանդներին խնամելու համար: Սկանդինավյացի մյուս միսիոներների նման Մարիա Յակոբսենը նույնպես տիրապետում էր հայերենին: Արևմտյան Հայաստանում իր գործունեության ողջ ընթացքում նա գրառումներ է կատարում իր օրագրում՝ շարադրելով նաև Խարբերդի հայության նկատմամբ իրականացված դաժանությունների, տեղահանության, բռնագաղթի մասին³⁰:

Այսպիսով, արևմտահայության՝ 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ եվրոպական և ամերիկյան մի շարք հայասիրական կազմակերպություններ զգալի աշխատանք տարան համիդյան սարսափները մեղմելու համար: Նրանց շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայ երեխաներ և այրիացած կանայք փրկվեցին վերահաս կործանումից և կարողացան նոր կյանք սկսել:

Արևմտյան Հայաստանում մարդասիրական օգնության կազմակերպման հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ և XX դարի սկիզբ)

Նարինե Հակոբյան

Ամփոփում

Հռոկվածում անդրադարձ է կատարվում 1894-1896 թթ. արևմտահայերի կոտորածների և դրան հաջորդած մի քանի տարիների ընթացքում Օսմանյան կայսրության տարածքում օտարերկրյա միսիոներների գործունեությանն ու դրա արդյունքներին: Քննության է առնվում ինչպես ամերիկյան (Օտարերկրյա լիազորների ամերիկյան խորհուրդ, Ամերիկյան կարմիր խաչ), այնպես էլ եվրոպական կազմակերպություն-

²⁹ Տե՛ս վերջինիս օրագիրը՝ Յոհանսոն Ալմա, *Աքսորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պատմություն-նից*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008, էջ 9:

³⁰ Յակոբսենի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Շեյքրայսըն Մարիա, *Օրագրություն, 1907-1919, Խարբերդ*, Աթիլիաս, տպարան կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1979: Նույնի թարգմանությունը անգլերեն՝ Jacobsen Maria, *Diaries of a Danish Missionary, Harpoot, 1907-1909*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2001.

ների («Գերմանական առաքելությունն արևելքում», «Կանանց առաքելության աշխատողներ») նպաստամատույց գործունեությունը: Ներկայացվում և վերլուծվում է այն վիթխարի և անձնվեր աշխատանքը, որն ուղղված էր հազարավոր որբերի և այրիների խնամքին, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելուն:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, միսիոներներ, Օսմանյան կայսրություն, արևմտահայության կոտորածներ:

**On the Issue of Organizing Relief Works for Western Armenians
(late XIX - early XX cc.)**

Narine Hakobyan

Summary

The paper studies the main directions as well as results of the humanitarian works carried out by foreign missionaries in the Ottoman Empire during and after the Hamidian massacres. The relief work of American (ABCFM, American Red Cross), as well as European (KMA, DOM) organizations of taking care of thousands of orphans and widows and recovering the devastated economy of Western Armenia is presented and analyzed.

Keywords: Armenian Genocide, missionaries, Ottoman Empire, Armenian Massacres.

К вопросу об организации гуманитарной помощи западным армянам (конец XIX - начало XX вв.)

Нарине Акопян

Резюме

В статье рассмотрены основные направления и результаты деятельности миссионеров в Османской империи во время и после массовых убийств при султанине Абдул-Гамиде (гамидовская резня). Проанализированы и представлены основные вопросы, связанные с деятельностью американских и европейских организаций по оказанию помощи армянским сиротам и вдовам, а также восстановлению разрушенной экономики Западной Армении.

Ключевые слова: Геноцид армян, миссионеры, Османская империя, массовые убийства западных армян.